

Gürgenç / 3-nji kitap -18

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy proza

написано kitapcy | 25 января, 2025

Gürgenç / 3-nji kitap -18 XVIII BAP

Älemi ýaşardýan ýazyň gelmegi ýaş-ýeleňleriň ýüreginde inçe duýgulary joşa getirse, patyşalaryň ýüreginde täze ýörüşlere, jeň-jedellere hyjuw döredýär. Şyhabetdin äl Gury hem gursagyna ýaz şemaly degenden Horezme ýörüş etmäge hyjuwlandy. Emma onuň bu niýetini Alla hoş görmedimi, goşuny bilen Tusa ýetende yzyndan agasy soltan Gyýasetdin äl Gurynyň dünýäsini täzeländigini barada habar geldi. Ol indi Horezme däl-de, Hyrata agasyny jaýlamaga gaýtmaly boldy. Tusda emir Jarbegi galdyryp, Hyrada geldi. Käte durmuşda ylahydanmy bir bagtsyzlyk, şowsuzlyk bolsa yzly-yzyna bolýar. Şyhabetdin agasyny ýaňy jaýlap, ýedisi geçmänkä-de, Hindistandan gurlylara garşy gozgalaň başlanandygy hakynda habar geldi. Indi ol Hyrady ýegeni Alp Gaza tabşyryp, özi gozgalaňy ýatyrmak üçin Hindistana ugrady. Bu wakalardan habardar edilen Horezmşah Alaweddin Muhammet şa pursatdan peýdalanylýp, Horasana leşger çekdi. Leşgeriň öňi Tusa golaýlap baranynda şäherden on çakrym bäri-de gurlylaryň uly goşunyna duş geldi. Bu emir Jarbegiň başçylygyndaky emir Zeňginiňki hem goşulan uly goşundy. Şeýle bolsa-da, horezmlileriň garaşylmadyk wagtda peýda bolmagy gurlylary birneme aljyratdy. Duşmanyň bu ýagdaýyndan peýdalanan horezminliler birden hüjüme geçip, üstünligi ele aldylar, jeň uzaga gitmän gurlylar derbi-dagyn boldy. Ýesir düşen emir Jarbegiň kellesi kesildi. Emir Zeňgi gaçyp gutuldy. Horezmşah bu ýeňişinden ruhlanylýp, goşuny Hyrada çekdi. 600-nji hijriniň rejep aýynyň başynda Hyrat gabalady. Şyhabetdin äl Gurynyň Hyrada häkim edip goýup giden ýegeni Alp Gazy şäheriň goragyna бүтін güýjini ugrukdyrdy. Emma güýçler deň däldi. Horezmliler şäheri bir aýlap manjalyklardan atdylar. Şäheriň diwarynyň köp ýeri manjalyklaryň zarbyndan opurlap ýykyldy, köp adam pidalary çekildi. Şundan soň Alp Gazy garşylygy bes edip, teslim bolmaga mejbur boldy. Horezmşah

ak baýdak göterip, aman diläp gelenleri Alp Gazynyň özüniň gelmegini talap edip, yzyna gaýtaryp goýberdi. Alp Gazy ýanynda iki nedimi bilen geldi. Horezmşa onuň ýaşy özünden uly bolany üçinmi, oňa «sen» diýmän «Siz» diýip ýüzlendi:

– Jenap Alp Gazy, Siz garşylygyň peýdasyzdygyny öňünden bileniňizde munça pida berilmezdi, şäheriň diwary-da bozulmazdy.

– Muhterem Horezmşa hezretleri, men Siziň aýdyşyňyz ýaly geleniňizden şäheri iki elläp tabşyrsam, daýym Şyhabetdin äl Gurly hezretleriniň nazarynda kim bolardym? Elbetde, dönük bolardym.

– Daýyňyzyň nazarynda indi kim bolduňyz? Gahryman boldum diýip pikir edýärsiňizmi?

Alp Gazy aşak bakyp geplemedi. Dagy näme etsin! Ýeňijiniň öňüne ýeňlenini boýun alyp gelensoň ol näme diýse-de götermeli bolýar.

Horezmşa oňa özüniň mundan iki ýyl öňki Hyrada ýörüşini, şonda-da onuň kyrk gün garşylyk görkezip ýeňlenini, duşuşmaga gorkup, bir torba altyn dinar bilen ugradyp goýberenini ýatlatmakçy boldy, emma duşmanyňam bolsa kişä gyjالات bermek gowy däl öýdüp, häzirki çözülmeli meselä geçdi:

– Jenap Alp Gazy, biz Size aman berdik. Uruşyň kanunyna görä aman diläne aman berlende mugtuna berilmeýär. Bir aý dowam eden gabawda diňe siz tarapdan däl, biz tarapdan hem pidalar boldy, az zyýan çekilmedi. Beýle seredende berlen pidalaryň, çekilen zyýanyň öwezini hiç zat bilen hem dolup bolmaýar. Şeýle bolsa-da, «Zyýanyň ýarysyndan gaýdanam peýda» diýenlerine görä, sizden otuz müň altyn dinar talap etmäge hakymyz bar.

Alp Gazy kellesini galdyryp, Horezmşaga naýynjar seretdi-de:

– Häzir hazynada munça pul ýok, Aly hezret – diýdi.

– Onuň ýaly bolsa biz leşgeri şähre goýbereris, ilatdan hakyny özi alar.

– Ýok, ýok. Beýtmäň, Aly hezret! Ilat özi häzir juda egbar ýagdaýda. Men baraýyn, baryndan jemleşdirip bereris. Siz bir-iki gün sabyr ediň – diýip, Alp Gazy özelendi.

Horezmşa razy boldy. Alp Gazy gitdi. Aradan bir gün geçip,

ikinci gün elleri düvünçekli dört aksakal ulama kişiler geldi. Olar tagzym edip, düvünçekleri Horezmşanyň önünde goýdular, soňundan onuň adyna hämdu-sena aýdyp başladylar. Muhammet şa önündäki iki sany düvünçege garap:»Bular dinarlara derek, şujagaz sylag-serpaý bilen gutulmakçy bolsalar gerek» diýip, pikirlenip otursyna aýdylýan hämdu-senalara kän bir üns bermedi. Ulamalar sözlerine dyngy berenden Horezmşa:

– Ýaşulylar, sizler tölenmeli dinarlaryň ýerine bize hämdu-sena getiren bolmaga çemeli – diýdi. Ulamalaryň biri:

– Gadymkylar «Altyn alma, alkyş al. Alkyş altyn ermesmi» diýipdirler. Altyn-kümüş Horezmin döwletiniň hazynasynda dolup-daşyp ýatyr diýip eşidýäris. Biz şäheriň ilatynyň adyndan şu almaly pajyňyzy geçmegiňizi dilemäge geldik hem-de şu getiren serpaýlarymyzy kabul etmegiňizi towakga edýäris – diýdi.

– Näme serpaý bularyňyz?

– Siziň belent mertebäňize laýyk zerbap don hem-de kamar telpek. Açyp geýdirmäge ejaza etseňiz...

– Gerek däl geýdirmek – diýip, Horezmşa onuň sözünü bölledi. – Diýmek, altyn-kümüş hazynasynda dolup-daşyp ýatsa-da, geýmäge dony bilen telpegi ýokdur diýip, getiräýipsiňiz-dä bulary – diýip, kinaýaly ýylgyrdy.

Horezmşanyň kinaýaly bolsa-da ýylgyrmagy ýaşulylaryň köňlünde dilegleriniň kabul boljagyna umyt oýardy. Olar Horezmşaga ýene-de dogadilegler etdiler. Horezmşa:

– Ýagşy dilegleriňiz üçin teşekkür size. Biz siziň Hyradyň ilatynyň adyndan eden towakgaňyzy kabul edeli. Ýöne Alp Gazynyň «Baryndan jemleşdirip bereris» diýip, özi-de gelmän sizleri iberenini nähili düşünmeli? – diýdi.

– Ol aýdanyny jemläp bilmän gaty heläk boldy. Şonuň üçin Siziň ýanyňyza gelmäge ýüzi bolman, bizi ýollady. Onuňam ýagdaýyna düşünseňiz gerek, Aly hezret – diýip, ulamalaryň biri aýtdy. Horezmşa:

– Haý, bolýa-da. Öz ygtyýary bilen bermedikden basyp alynýan düzgün hem bar weli, muny size söz berenimizden soň indi ulanyp bilmän gitmeli bolduk – diýdi. Ulamalar gaýta-gaýta minnetdarlyk bildirip, alkyş baryny aýdyp, «Ýoluňyz ak

bolsun!» diýdiler.

Bu dünýäde, diýseň, täsin ýagdaýlar kän. Adam pahyr jany üçin, maly üçin duşmanyna-da tagzym edip, alkyşlar aýdýar. Alkyş diýilýän mukaddes söz tüýs ýürekden dostana ýardam üçin aýdylsa gelişýär. Emma, gorkusyna duşmanyna aýdylýan alkyş, gargyşa barabardyr. Bu zatlary Alawetdin Muhammet şa bilýärmikä? Bilse-de-bilmese-de adyna aýdylan alkyşlaryň gulagyna ýakany ýüzünden bildirip durdy.

* * *

Horezmşa Alawetdin Muhammediň Hyrada ýörüşinden, ony teslim edeninden özüne-de, goşuna-da hiç hili peýda bolmady. Käte şalar şunuň ýaly peýdasyz ýörüşleri güýjüni äleme äşgär etmek üçinem edýärler. Horezmşanyň Hyrada ýörüşü hem şu kysmy ýörüş bolsa-da, soňunda uly gandöküşleriň sebäplerinden biri boldy. Şyhabetdin äl Gurly Hindistandan gaýdyp gelýärkä, oňa Hyradyň teslim edileni, şunuň bilen baglylykda namysa çydaman Alp Gazynyň tarpa-taýyn ölümi, ýesir düşen emir Jarbegiň öldürilenligi hakyndaky habarlar ýary ýolda mahaly baryp ýetip, onuň gazabyny gaýnadyp goýberdi. Ol Horezme goşun çekip, Horezmşany ýurdy bilen goşup külüni Göge sowrarn diýip äht etdi. Bu wagt Horezmşa Badgis taraplara aýlanyp, goşunyny kanagatlандырар ýaly olja baryny alyp, Merwe tarap barýarka, Hindistandan Şyhabetdin äl Gurynyň ýetip gelýändigini eşidip, onuň ar almak üçin Horezme goşun çekmeginiň ahmaldygy barada oýlandy. Ol uruşyň öňüni almak maksadynda oňa iki hili mazmunda: birinjisi jeň-jedeli bes edip, parahatçylykda ýaşaşmak, ikinjisi eger ol parahatçylykdan uruş eý görýän bolsa, özüniň ýene-de Hyrada, ondan geçip paýtagty Gazna ýörüş etjekdigi barada nama iberdi. Äl Gurlydan bolsa: «Meniň ýoklugymda eden işleriňi bagyşlap, men parahat oturyp bilmerin. Seni derbi-dagyn edip, Horezminiň külüni göge sowrarn!» diýen jogap geldi. Şundan soň Horezmşa Merwe-de sowulman Horezme ugrady. Gürgenje üç günlük ýol galanda, ýol ugrundaky menzillerde habarçylar goýup gaýdyldy. Olar duşmanyň nirä gelip ýetenini menzilden-menzile ýetirip, wagtynda

paýtagty habarly etmelidi. Ol bu sapar paýtagtyna öňki ýaly kernaý-surnaý bilen dabaraly ýagdaýda däl-de, göni girip geldi-de, ýanyndaky serkerdebaş a köşke ähli döwlet işgärlerini, ulamalary, kethudalary ýygnamagy buýuryp, özi käbesiniň huzuryna gitdi. Terken hatyn uzak sapardan gaýdan oglunyň garşysyna gujak açyp çykdy, emma Muhammediň keypiniň bozukdygyny görüp, salam-hälekdenem öňürti howatyrly sorady:

– Şükür, sag-aman gelipsiň, oglum. Ýöne näme beýle aladaly görünüýärsiň?

– Alada ýok däl, käbäm. Üstümize agyr goşun bilen gurlylaryň soltany Şyhabetdin Äl Gurly gelýär. Men oňa «Jeň-jedeli indi bes edeli. Senem raýyňdan gaýdaý!» diýen manyda nama gönderdim. Ol «Men Horezminiň külünü göge sowrup, onsoň raýymdan gaýdaryn» diýip jogap berdi.

Terken hatyn ulumsylyk bilen gözlerini ýokary dikip:

– Horezminiň külünü hiç kim göge sowrup bilmez! Gerek bolsa, bir günde bihasap ilat ýaşaýan diňe paýtagtymyzyň özünden Äl Gurlynyň goşunyna deň geljek at-ýaragly serbaz taparys – diýdi. Ejesiniň sözi Muhammet şanyň göwnünden turdy:

-Käbäm, siz bir işiň ugruna çyksaňyz onuň hökman bitjegine ynanýan – diýip, Muhammet şa kabulhanasyna geldi. Kabulhana ýygnanan adamlar patyşany ör turup, tagzym bilen garşy aldylar. Muhammet şa adamlaryň sustundan ýygmanyşygyň sebäbinden habarlydyklaryny aňdy. Ol tagtyna-da geçip oturman, duran ýerinde salam-hälikden soň söze başlady:

-Muhterem watandaşlar! Ýygmanyşygymyzyň sebäbini serkerdebaşydan eşiden bolsaňyz Watanymyz howp astynda. Gurlylar örän agyr goşun bilen üstümize gelýär. Häzir birinji etmeli işimiz derýanyň bentlerini açyp, duşmanyň geljek ýoluny suwa basdyrmaly. Şäheriň içinden, daşyndan at-ýaragly urşyjylary alyp, goşunymyzy güýçlendirmeli. Onsoňam şäheriň ilatyny duşmanyň garşysyna aýaga galdyrmak gerek. Bu çäre duşman şäheri gaban ýagdaýda garşylygy güýçlendirmek üçin zerurdyr. Biziň goşunymyz gurlylary Garasuw arnanyň aňyry tarapynda garşy alar, Alla medet berip ýeňiş biziňki bolsa duşman şol ýerden yzyna gaýtmaly bolar, gabaw bolmaz. Bar gep şu, indi işe girişibermeli – diýip, Muhammet şa sözüne dyngy

berenden ulamalaryň, kethudalaryň arasyndan «Duşmana şäheri aldyrmays! Gurlylar Gürgenjiň derwezesinden ätläp bilmez! Şäheri goramak üçin näçe serişde gerek bolsa ýygarys!», «Tutuş ilaty aýaga galdyrarys! Enşalla, ýeňiş biz tarapda bolar!» diýen sesler ýaňlandy.

Muhammet şa seslenmeler üçin minnetdarlyk bildirip:

– Sag boluň, ýaşulylar, salamat boluň! Siziň aýdanyňyz bolar. Indi sizlere jogap, gaýdyberiş. Serkedeler, döwlet işgärleri galsyn – diýdi.

Muhammet şanyň aýdan adamlaryndan başgalary çykyp gitdiler, şanyň özi tagtyna geçip oturdy. Uludan demini alyp, ilki bilen weziri Muhammet Salyha ýüzlendi:

– Jenap, weziri agzam, siziňem kalbyňyzda watanperwerlik duýgusy ýok däldir. Şäherdäki at-ýaragly ýigitleri goşunyň hataryna çekmäge, ilaty Watan goragy üçin aýaga galdyrmaga kábäme kömekçi boluň!

Adyny aýdanyndan ýerinden turup duran wezir goluny gursagyna goýup, başyny egip, ýerinde oturdy.

– Bu işe pirimiz Hywaky hezretlerini hem goşsaňyz, ol hezretiň ilata ýüzlenmegi bilen iş has tiz biter.

Horezmşanyň wezire aýdan sözleriniň äheňinden ony halamaýandygyny oturanlar duýup, biri-birine manyly seredişip goýdular. Horezmşa serkerdebaşa ýolda goýup gaýdylan adamlardan habar geldigi derýanyň bentlerini açyp goýbermegi tabşyrdy. Soňra:

– Jenaplar, mende bir pikir bar – diýdi. – Ony diňläp, sizem pikiriňizi aýdarsyňyz. Eger güýçli duşmany güýç bilen ýeňip bolmasa, bir hile işledip ýeňip bolar diýen pikir kelläme geldi. Biz öň aýdyşym ýaly duşmany Garasuw arnanyň aňyrsynda garşy alyp, söweşe gireris. Eger duşman bizden üstün gelip başlasa, köp pida bermän ýeňilen kişi bolup, söweş meýdanyny taşlap gaçmaly. Gaçanda-da derýa tarapa däl, giň meýdan ileri tarapa gaçmaly. Derýa tarapa gaçylsa gabawa düşmegimiz mümkin. Ileri gaçylsa, uzak ýere duşman kowgy etmän, Gürgenji almak üçin ony gabar. Bir aý gabar, ondanam köpüräk gabar, garşylyk güýçli bolansoň alyp bilmez. Şu müddetde biz ýurtdan ýene esger ýygyp, güýçli goşun bilen şäheri gabap ýatan leşgeriň

ýeňsesinden dararys. Ine şunda ýeňiş biziňki bolar, enşalla. Horezmşanyň pikirini oturanlar bir agyzdan makullap, «Örän dogry tedbir, Aly hezret!» diýişdiler. Ýöne serkerdeleriň biri ýerinden turdy-da, bir elini gursagyna goýup:

– Aly hezret, eger söweşde biz üstün çykyp başlasak, onda nätmeli? – diýdi.

Muhammet şa bir hili ýylgyryp, serkerdebaşy seretdi:

– Hany, serkerdebaşy sen jogap ber, nätmeli? – diýdi.

.Serkerdebaşy:

– Eý, sen samsyk, berýän sowalyň nähili! Sen şu akylyň bilen nädip müňbaşy bolup ýörsiň – diýip, sowal berene ajysyny pürküp başlady. Muhammet şa ony saklap:

– Dur, dur! Sen oňa samsyk dagy diýiberme. Onuň sowalynyň aňyrsynda başga many bara meňzeýär. Hany, ýigit, seniň özüň aýt. Nätmeli? Nämde diýjek bolýarsyň? – diýdi.

– Aly hezret, biz söweşde üstün çykyp başlasak, olar biziň etjegimiz ýaly söweş meýdanyny taşlap gaçmazlar, ahyryna çenli söweşerler. Şonda bizdenem gaty kän adam gurban bolar. Şonuň üçin beýle köp pida bermän, söweşi togtadyp, gurlylary yzyna gaýtaryp goýbermegiň alajy ýokmy diýjek boldum.

– Ine, gördüňmi? – diýip, Muhammet şa serkerdebaşy garady- Sen oňa «Şu akylyň bilen nädip, müňbaşy bolup ýörsüň» diýýäň, onuň akyly müňbaşy däl, serkerdebaşy bolmagada ýetjek ekeni.

Serkerdebaşy geplemän, ýere bakdy. Patyşanyň öwgüsine monça bolan müňbaşy ýylgyryp, tagzym edip, ýerinde oturdy. Horezmşa oňa garap:

– Ýigit, seniň aýdanyň dogry. Eger biz üstün çykyp başlasak, «Goşunyňy soňuna çenli gyrgyna berme» diýip, Äl Gurla ýaraşyk tekliş edip göreris – diýdi. Soňra bir zadyň pikirini edýän ýaly bir dem dymyp oturdy-da:

– Jenaplar mende ýene bir pikir bar – diýdi. – Eger şu sapar gara hytaýlary ýardama çagyrsak, bu gurlylardan bütinleý dynardyk.

Horezmşanyň bu pikiri hem köpçülik tarapyndan makullandy. Ýöne ertirden bäri lal-jim oturan wezir Muhammet Salyh dil açdy:

– Aly hezret, gurlylar ýardama gelse mugtuna gelmeýär. Ýardamy üçin ýyllyk pajynyň üstüne goşmaça pul bermeli bolýar. Bulam

hazyna agyr düşer.

– Olar ýaly bolsa goşmaçasyny siziň sandygyňyzdan alyp beräýeris.

Horezmşanyň bu gepine weziriň ýüzi ak tam boldy. Ýöne geplemedi. Muhammet şa onuň bolşuna ünsem bermän, sözünü dowam etdirdi:

– Mawerannahyrda gara hytaýlaryň uly goşuny bar. Olaryň Samarkantdaky dikmesi soltan Osmana hem-de Gür hanyň özüne çapar iberip ýüz tutmaly – diýip, kätip Abul Kasym Omara haýyşnamalar taýýarlamagy tabşyrdy. Şunuň bilen uly meseleler çözülen kiçijik maslahat tamam boldy.

* * *

Şyhabetdin äl Gury agyr goşun bilen Horezmiň serhedinden geçdi. Nirde sen Gürgenç diýip, haýdap barşyna iki günden soň öňlerinde uç-gyraksyz meýdany tutup ýatan deňiz kimin suwa duş gelip, atynyň başyny çekdi. «Horezminlileriň ata-babalaryndan gelýän şeýle emeliniň bardygyny eşidipdim» diýip, hyrçyny dişläp, kellesini ýaýkady. Hyrçyňy dişläp, kelläni ýaýkanyň bilen suw çekilýämi näme! Güýz Güneşiniň ýylysyna bil baglan gurlylar ýer gurap, ýol açylýança bir aýa golaý şu ýerde garaşmaly boldular. Bir aýlyk dynçdan soň gaýrata galyp, Gürgenji nazarlap baryan goşun günortana golaý Garasuw arnanyň golaýynda «myhmany garşylamak» üçin öňünden çykyp duran Horezmiň leşgerine gabat geldi. Ine, şu ýerde-de aldymberdimli söweş başlandy. Gurlylar ilki bilen pillerini öňe sürdüler. Muny öňünden duýan Muhammet şa naýzalarynyň ujuna ýagly letde daňylan pyýadalary öň hatara goýupdy. Piller hüjüme geçenden naýzalyklar letdelere ot berip, pilleri serpikdirdiler. Şundan soň atlylar, pyýadalar gatym-garym bolup ala gopgun turuzan jeň giç öýläne gabatlap horezmlileriň söweş meýdanyny taşlap gaçmaklary sebäpli dyngy aldy. Gurlylaryň soltany Şyhabetdin äl Gurly Horezmin leşgerini şeýle tiz derbi-dagyn edenine begenip, goşunyna ertire çenli dynç berdi, ertesi Gürgenje tarap çekdi. Barybam şäheri gabady. Emma Gürgenjiň şeýle beýik, berk galasyny, galanyň

daşyndaky giň, çukur händegi, depesindäki san-sajaksyz ýaragly adamlary görüp, äl Gurlynyň birneme hörpi basyldy. Galanyň içersinde bolsa Terken hatynyň buýrugy, piri büzrük Şyhabetdin al Hywaky hezretleriniň wagyz-ündewi bilen tutuş şäher ilaty duşmanyň garşysyna aýaga galypdy. Bardy-geldi gurlylar şähre girmegi başaran ýagdaýynda-da toplanan bu ägirt uly güýji ýeňip, paýtagty eýeläp bilmejekleri şübhesizdi. Emma gurlylar gabawdan el çekmegi islemeýärdiler, iru-giç şäheri aljakdyklaryna ynamlary güýçlidi. Olar galany zabt edende ulanylýan dabbabat, matarys, salalym ýaly enjamlaryny ulanyp, hüjüme geçip başladylar. Galanyň üstündäki goragçylar bolsa hüjümçileriň üstüne peýkamlary, uly-uly daşlary, alawly tokgalary ýagdyrýardylar. Şeýlelikde hüjümleri her sapar hem berk gaýtawula sezewar bolup, netijesiz galýardy. Gabaw bir aýa golaý dowam etdi. Onýança Horezmşa ýurtdan urşujy tolap, yetmiş müň adamly leşger bilen gurlylaryň ýeňsesinden geldi. Beýle uly güýje garaşmadyk Şyhabeddin äl Gurly gabawy aýryp, goşuny yzyna aýlady. Horezminliler hüjüme geçdiler. Entek güýji egsilmedik gurlylaryň goşuny hüjüme gaýtawul berip, söweşe girdi. Aldym-berdimli jeň gidip duran mahaly Samarkandyň hökümdary Osman soltan Tarazyň häkimi gara hytaý Taýangy dagylaryň başçylygynda gara hytaýlaryň leşgeri ýetip geldi. Iki güýçli goşuna bäs gelip bilmejegine gözi ýeten Şyhabetdin äl Gurly leşgerini yzyna tirkäp gaçmak bilen boldy. Horezmşa olaryň ýükli ulaglaryny olja alyp, ýeňişi toýlamak üçin bir günlük ýoldan yzyna Gürgenje gaýtdy. Gara hytaýlar bolsa kowgyny dowam etdirdiler. «Gorkagy köp kowsaň batyr bolar» diýilişi ýaly Şyhabetdin äl Gury Andhud galasyna golaýlap baranda goşuny yzyna aýlap, gara hytaýlar bilen söweşe girdi. 601-nji hijriniň sapar aýynyň başynda iki günläp dowam eden gandöküşikli bu söweş gurlylaryň derbi-dagyn edilmegi bilen tamam boldy. Äl Gurlynyň birnäçe emirleri, köp sanly urşujylary ýesir düşdi. Dört pili öldürildi, ikisi alyndy. Şyhabeddiniň özi bolsa goragyndaky esgerleri bilen Andhud galasynda beklendi. Gara hytaýlar galany gabap, gurlylary ele salmak üçin herekete geçenlerinde Osman soltan, musulman hökümdarynyň bidinleriň eline düşmegini islemän,

gepleşik geçirip, köp tölegiň öwezine olary boşadyp goýberdi. Şyhabeddin äl Gurly ýurduna geleninde bir giden baş-başdaklygyň üstüne bardy. Onuň söweşde ölenligi hakynda gürrüň ýaýrap, gaznasy talanypdyr, tabynlygyndaky ülkeler özbaşdaklyk yglan edipdirler, ýurduň özünde-de tertipsizlik möwç alyp, ýagdaý ýaramazlaşan eken. Ýurtda tertip düzgüni we öz häkimiýetini berkitmek üçin oňa köp wagt gerekdi. Ol şonuň üçin Horezmşa bilen parahatçylyk hakynda şertnama baglaşmaklygy teklip edip, Gürgenje ilçilerini iberdi. Bu wagtda Muhammet şa gurlylaryň üstünden, gara hytaýlaryň kömegi bilen bolsa-da, gazanylan ýeňişi uly dabara bilen toýlaýardy. Toýuň üstüne dostluk diläp gelen duşmanynyň üç adamdan ybarat ilçilerini resmi ýagdaýda kabul etdi. Adatdaky tagzym-tazzarudan soň ilçileriň baştutany tagtynda özlerine synçy nazaryny dikip oturan Muhammet şaga ýüzlendi:

– Merhemetli, muhterem Horezmşa hezretleri! Biz Size soltanymyz Şyhabeddin äl Gurly hezretleriniň salamlary bilen parahatçylyk, dostluk hakyndaky teklibini alyp geldik. Siz soltanymyzyň bu teklibini kabul etseňiz bizi, diňe bizi däl tutuş gur halkyny hoşnut edersiňiz.

Horezmşa başyny çalaja atyp, kinaýaly ýylgyrdy:

– Jenaplar, gowy niýet, gowy teklip bilen gelipsiňiz. Uruşdan parahatçylygyň, duşmanlykdan dostlugyň gowudygyny bilmeýän adam ýok. Emma, soltanyňyz muny bilse-de, tersine iş etdi. Ol Horezmine ýörüş edip, müň-müňläp esgerlerini gyrgyna bermezinden, maly-mülküden aýrylmazyndan, ýeňlişe sezewar bolup, masgara bolmazyndan öň, siziň getiren teklibiňizi oňa men etdim. Ol men-menlik edip, biziň teklibimizi kabul etmedi. «Men-mene zowal» diýen hikmedi unudyp zowal tapdy.

Horezmşa sözüne dyngy berýänçä ilçiler başyny aşak egip durdylar:

– Aly hezret, «Geçeni geçdi bil» diýipdirler. Ykbalyň işini hiç kim öňünden bilmeýär. Soltanymyz hem ykbala ýazylanyny gördi. Puşeyman edýändir. Indi Siziň merhemetiňize garaşýar ol – diýip, ilçileriň başçysy Muhammet şaga umyt bilen garady:

– Biz hiç haçan gowy tekliplerden ýüz öwürmedik, indem öwürmeris. Biz şertnamany käbir şertler bilen taýýarlap, ertir

siziň bilen bile gitjek ilçilerimizden berip goýbereris. Soltanyňyz ony tassyklap, möhrüni bassa boldy. Häzir baryp, ertire çenli dem-dynjyňyzy alyň, biziň myhmandarçylygymyzy görüň – diýip, Horezmşa hyzmatda duran köşk hadymyny çagyryp, ilçileri oňa goşup goýberdi.

Gurlylaryň ilçileri bilen olaryň paýtagty Gazna giden Horezmşanyň ilçileri şertnamany soltan Şyhabeddine tassykladyp, möhrüni basdyryp geldiler. Şertnama laýyklykda ol Horasanda alan ýerlerini gaýtaryp bermäge, Horezmşa soran wagty goşunyny onuň ygtyýaryna ibermäge borçlandy. Horezmşanyň özüne-de bir azrak dynçlyk, söweşlerde ýitiren güýjini dikeltmek, goşunyň üstüni dolmak üçin şeýle şertnama gerekdi. Emma «Antym şahyma» diýlişi ýaly iki aý geçip-geçmän Guryň emirleri Horasandaky Horezmine degişli ýerlere çapawulçylyk çözüslary edip başladylar.

601-nji hijriniň şaban aýynda (aprel 1205) emir Täjeddin Zeňginiň başçylygyndaky goşun Merweruda hüjüm edip, basyp alýar. Emeldarlar öldürilýär, halk talanýar.

Bu gurlylaryň etmişlerine dergazap bolan Horezmşa olaryň garşysyna Abuwertdäki inisi Alyşany, Sarahsdaky emir Çakyry iberýär. Emir Zeňginiň goşuny derbi-dagyn edilýär, Zeňginiň özi on serkerdesi bilen ýesir düşýär. Ýesirler katl edilip, olaryň kelleleri Merwde birnäçe günläp asyp goýulýar. Bu bolan ýagdaýy soltan Şyhabeddin nähili görerkä diýip, bir habara garaşýan Horezmşaga başga habar, ony gije ýatanynda bir hindiniň öldürendigi hakyndaky habar geldi.

Aýtmaklaryna görä, soltan Şyhabeddin Hindistandaky gozgalaňy ýatyrmaga baranynda ol hindiniň iki agasy gozgalaňçylaryň hatarynda öldürilen eken. Niçikdir bir ýol bilen agalarynyň ganyny almak üçin Gazna gelen hindi ýigit 602-nji hijriniň şaban aýynyň birinji gijesi maksadyny amala aşyrýar.

Soltan Şyhabeddiniň öldürilmegi hakyndaky habaryň ýaýramagy bilen Guruň tabynlygyndaky Hindistan welaýatlarynda özbaşdaklyk yglan edildi. Döwletiň içinde-de şäherdir, etraplarynda baş-başdaklyk başlandy. Hiç bolmasa, döwletiň bitewüligini saklap galmak üçin ikinji paýtagt hasaplanýan Firuzkuhda ulamalar soltan Gyýasetdiniň ogly Mahmydyň adyny

hütbä goşup, ony soltan diýip ygylan etdiler. Bu hakda ýurduň ähli şäherlerine namalar ýollandy. Hyradyň walysy Izzetdin Huseýin ibn Hurmil Fizurkuhdan nama gelenden öň Horezmşaga ilçiler iberip, özüniň oňa tabynlygyny mälim edýär we Hyrady saklamak üçin goşun bermegini towakga edýär. Horezmşa ilçileriň getiren habaryny diňläp, Ibn Hurmil diýen adamyň Hyradyň öňki wepat bolan walysynyň ýerine bellenen adamdygyny ilçilerden sorap anyklaýar. Iki ýyl bäri soltan Şyhabetdiniň dikmesi bolup oturan bu adamyň indi näme maksatda öz gurlylaryna dönüklük edip, Hyrady Horezminiň tabynlygyna geçirmekçi bolýandygyny Horezmşa oýlanyp gördi: Ibn Hurmil Horezmşanyň Gury iru-giç doly feth etjegini, şonda Hyrady hem basyp alsa özüniň aman galmajagyny, eger öz ygtyýary bilen häzir tabyn bolsa, öz ýerinde ýene-de waly bolup galjagyny oýlanyp, ilçiler iberenini aňlady. Ol bu adam juda mekir bolmaly, onuň bize soňuna çenli sadyk bolup galjagy gümana diýen netijä geldi. Şonuň üçin ol ilçilere şeýle diýdi:

– Jenaplar, eger walyňyz bize ahyryna çenli sadyk bolup galjak bolsa, bir ogluny girew hökmünde Gürgenje ibersin. Şuňa razy bolsa biz oňa goşunam bereris, özünem permanymyz bilen ömürlük waly edip belläris.

Horezmşanyň sözüne ilçiler näme üçindir bir hili bolup, aşak bakdylar. Olaryň başçysy çekinibräk:

– Aly hezret, jenap ibn Hurmil Siziň bu talabyňyzy berjaý edip bilmeýär, onuň perzendi ýok – diýdi.

Horezmşa geňirgenen ýaly:

– Ol näçe ýaşynda? – diýip sorady.

– Elliden birki geçen bolmaly. Ýaşyrak wagtynda perzent görjek bolup, aýal üstüne aýal alypdyr, emma peýdasy bolmandyr.

– Biçäre – diýip, Horezmşa rehimi inen kimin dilleni, bir dem sägindi-de, soňra – Walyňyzyň teklibini kabul edýäs. Goşun diýen haýyşyna goşun bilen özüm bararyn, galan meseleleri şol ýeriň özünde gepleşeris. Indi sizler dem-dynjyňyzy alanyňyzdan soň gaýdyberiş – diýdi.

Ilçiler Horezmşadan hoşal bolup hoşlaşdylar.

Ilçiler gideninden soň bir hepde geçip-geçmän, ýol şaýyny tutan Horezmşa nirde sen Hyrat diýip, agyr goşun bilen ýola

düşdi. Ýol söküp, menzile ýeten Horezmşanyň agyr goşuny Hyrady alkymlap goş taşlady. Indi Guryň täze soltany Mahmyt ibn Gyýasetdiniň etjek alajy ýokdy. Goragyndaky nökerleri, wezir-wekilleri bilen şäheriň derwezesine tarap ýönelen Horezmşany derwezäniň önünde waly Izzetdin Huseýin ibn Hurmil ähli emeldarlary bilen dabaraly garşy aldy. Emma şäheri ön iki gezek gabap, ony gorky astynda saklan adamy ilat şadyýanlyk bilen garşy almady. Ilatyň Horezmşa geldi-gelmedi göwni bir ýalydy. Hatda bilesigelijiler hem görünmeýärdi. Köçelerde öz işi bilen ýören adamlardan başga artykmaç adam ýokdy. Şäheriň derwezesinden başlap tä, köşge gelyänçä Horezmşa hiç hili üýtgeşik ýagdaýa duş gelmedi. Şundan soň ol özüniň ilat tarapyndan halanmaýanyny duýdy. Köşge gelip ýerleşenlerinden soň hem Ibn Hurmiliň ýüzündäki ýaranjaňlyk alamaty diýäýmeseň, beýleki emeldarlaryň ýüzlerinde-de begenç alamlary ýalpyldap duranokdy. Aýratyn-da Ibn Hurmiliň weziri Sadeddin Rindi oňa aşaklygyna sowuk nazar bilen seredýärdi. Horezmşa bu ýagdaýlara känbir üns berip oturmady. Esasy zat – Hyrat ele salyndy. Ilat nirä barýar. Indi Ibn Hurmil bilen emeldarlarynyň gatnaşmagynda käbir meseleleri çözüşmelidi. Munuň üçin köşgüň kabulhanasyna geçildi. Horezmşany hormatlap, tagt pisint kürside oturtdylar.

– Jenaplar – diýip, Horezmşa garşysynda oturanlara ýüzlenip söze başlady:

– Biz siziň Horezmine birikmek baradaky teklibiňizi kabul edip, çakylygyňyz boýunça geldik. Biz indi Hyrady, Hyrada degişli sebitleri öz penamyza alýarys. Mundan beýläk hiç bir kes bu ýurda göz dikip bilmez. Biz jenap Izzetdin Huseýin ibn Hurmili Horezm döwleti tarapyndan Hyradyň walysy edip perman bilen belleýäris. Hyradyň goragy üçin bir bölek goşun hem berýäris. Hyradyň Horezmine birigeniniň nyşany hökmünde biziň adymyz ähli metjitlerde hütba goşulyp okalmalydyr, adymyzdan pul zikgelenmelidir. Şeýlede ýyllyk tölenmeli paç bellenen mukdarda, öz wagtynda iberilmegi gerek. Ine şu meseleler barada münşülerimiz bilelikde şertnama taýýarlasynlar.

Horezmşanyň bu gysga nutky we talaby oturanlaryň hemmesine hem bir meňzeş täsir eden däldir, elbetde. Ýöne zamana zoruňky

bolansoň, islense-islenmese-de, ejiziňkä garanda zoruň tabynlygynda bolmaklygyň bähbitlidigini ten almaly boldylar. Horezmşa Hyratda bir hepde boldy. Şu arada şertnamadyr, Ibn Hurmil hakyndaky perman möhürlendi. Goşun hem dem-dynjyny aldy. Indi gözlenýän beýleki maksatlar sary ýola düşülse-de boljakdy. Göz önünde tutulan maksat kiçi-girim dälde: Balh, Termiz, Talakan, Meýhene, Andhud we beýleki welaýatlar şu ýörüşde alynmalydy, Horezmiň tabynlygyna geçirilmelidi. Munuň üçin bir goşmaça güýç bolsa ýardamy degerdi diýen pikir bilen Samarkandyň hökümdary soltan Osman ibn Ybrahymy çagyrmagy makul görüp, oňa häzir özüniň Hyratdadygyny, ondan Balha, soň Termize barmakçydygyny, onuň hem Termize gelmegini towakga edip, nama ýollady. Goşuny bolsa Balha çekdi. Çünki gara hytaýlar bilen serhetdeş bu sebiti gurlylaryň synanyndan peýdalanyp, olaryň basyp almagy ahmalydy. Şonuň üçin gara hytaýlardan öňürtilemelidi. Balhyň ýolunyň ugrundaky gurlylaryň bir näçe galalary Hyradyň Horezmiň tabynlygyna geçmeginiň täsiri bilenmi Horezmşaga garşylyksyz tabyn boldular. Emma Balhyň walysy Imadeddin Omar Horezmiň goşunynyň şazada Täjeddin Alyşanyň başçylygyndaky öňdäki bölümüne berk garşylyk görkezdi. Soňunda-da galanyň derwezesini berkidip, beklendi. Ol öz çakylygy boýunça Bamyýandan ýardama garaşýardy. Şu arada Hyratda garaşylmadyk ýagdaý döredi. Imadeddin Omaryň Horezm goşunyna berk garşylyk görkezip, Balhy bermänliginiň täsiri ýetip, käbir ulamalar we emirler Hyrady hem tabynlykdan aýyrmak üçin Guryň soltany Mahmyt ibn Gyýasetdinden goşun sorap, adam iberýärler. Waly Ibn Hurmil elinde Horezmşanyň beren goşun bölümüniň barlygyna garamazdan pitneçileriň ýoguna ýanmagy başarman Muhammet şaga habar berýär. Muhammet şa gelip, pitnäniň başynda duranlary anyklaýar. Olardan fakyh Zyýad bilen kady Säýidi tussag edip, fakihiň gözüne mil çekdirdi, kadyny bolsa Hyratdan çykaryp kowdy. Pitnä raýdaş bolan emirler gaçyp gutuldylar. Ine şunda Muhammet şanyň göwnüne bir münkürlük aralaşdy: «Näme üçin Ibn Hurmil elinde güýç-goşun bolup, bary-ýogy on-onbäş pitneçini özi tutup, jezalandyрман, maňa habar etdikä? Munuň bir sebäbi bolmaly» diýen şübhe bilen sebäbini Ibn Hurmilden sorady:

– Jenap Izzetdin, bu pitneçiler seniň ygtyýaryňdaky goşunyň müňden biri çenlem ýok eken-ä. Şeýle güýç bilenem özüň olaryň ýoguna ýanyp bilmediňmi? Näme üçin maňa habar edip ýörsüň?

-Aly hezret, men, elbetde, olaryň ýoguna ýanyp bilerdim, ýöne olaryň garyndaş-doganlary, tarapdarlary juda köp. Olar menden ar almak üçin janyma kast etmekleri ikuçsyzdyr.

Horezmşah Ibn Hurmiliň delilinde mantyk ýok däl bolsa-da, şübhesi aýrylmady. Ol:

– Gorkdum diýsene. Sen tabynlyk teklipe edip, ilçini ibereniňde gorkmadyňmy?

-Aly hezret, Size ilçini ibermezimden öň men hemme ulamalar, emirler bilen maslahatlaşdym. “Horezme tabyn bolsak arkamyzy daga beren ýaly bolarys» diýip aýdanymda hemmeleri makulladylar. Indi olaryň käbirleriniň üýtgäline özüm hem haýran.

Ibn Hurmiliň bu gepinde-de mantyk barlygyna garamazdan, oňa barybir ynanmady. Emma elinde degerli delil bolmanyndan soň ony günäkärläp bilmedi.

Horezmşah Balha gaýdyp geleninde Imadeddin Omar Bamyýandan garaşýan ýardamy gelmäninden soň bialaç teslim bolan ekeni Alyşah ony elini arkasyna daňyp, agasynyň öňüne getirip, dyza çökerdi. Horezmşah ýaş jehetden özünden has uly, sakgal-murtyna ak aralan ýaşuly adamyň eli daňylgy, kellesini aşak salyp oturşyna rehimi indimi “elini çözüň!” diýip buýurdy. Çözdüler. Şundan soň onuň özüne “sizläp” söz gatdy:

– Kelläňizi galdyryp, meniň gözüme serediň!

Ýesir aýdylany etdi. Horezmşah onuň gözlerine seredip, ondaky manyny okamaga çalyşdy. Bu adam sada, wadasyna wepaly, Watany üçin janyny gaýgyрмаýanlaryň hilindendigini aňdy. Muhammet şah düşmany-da bolsa beýle adamlaryň günäsini geçýärdi. Şeýle-de bolsa oňa degip gepläsi geldi:

-Jenap Imadeddin, eger siz ýaş ýigit bolanyňyzda, ýaşlygyň ýürekdäki göçgünü kelledäki akyly-parasada boýun egmändir-de diýerdim. Siz ýaşıňyz bir çene baran, durmuşdan tejribeli, duýgularyna erk edip bilýän adam bolubam Horezminiň gudratly goşunyna bäs gelip bilmejegiňize aklyňyz ýetmedimi?

Imadeddin Omar Horezmşahyň sowalyna jogaba derek:

– Bir çemçe ganymdan geçiň, Aly hezret-diýdi.

– Günäňizi geçsek, onsoň siz näme iş etmekçi?

-Aly hezret, men bir çemçe ganymdan geçiň diýdim, günämi geçiň diýmedim. Çünki meniň günäm ýok. Öz ýurdyňy, öz ojagyňy goramak üçin duşmanyň garşysyna göreşmeklik günä hasap edilmeyär ahbetin.

Horezmşa ajy ýylgyrdy:

-Şeýlemi, biz muny bilmeýän ekenik-de. Ýöne, jenap Imadeddin, akyl bilen däl-de akmaklyk bilen edilen iş jenaýata, günä eltýär. Ýurdymy, ojagymy gorajak diýip, näçe adamy göz-görtele gylyjyň demine berdiň. Bu günä dälmi? Onsoňam, “Her nä bela gelse, diliňden geler” diýipdirler. Sen hökümdaryň öňünde diliňe erk edip bilmeýän bolsaň, Horezmde saňa edep ekram öwrederler – diýip, Horezmşa onuň ýüzüne-de seretmän, “alyp gidiň” diýen yşaraty etdi.

Muhammet şanyň “Horezmde saňa edep-ekram öwrederler” diýeni basyp alnan ýurtlaryň käbirleriniň Gürgençde girew hökmünde saklanýan baştutanlarynyň hataryna onuňam goşulmalydygyny aňladýardy.

Balh welaýatyna emir Çakyr waly bellendi. Ähli metjitlerde Horezmşanyň ady hütba goşuldy, onuň adyndan pul zikkelenip başlandy.

Balhdaky işleri tükelläp, Muhammet şa goşuny Termize çekdi. Horezmşanyň çakylygyny alan soltan Osman hem on müň atly goşun bilen Termize tarap ýola düşdi. Horezmliler menzile samarkandlylardan sähel öňräk geldiler. Horezmşa Osmany gujak açyp garşy aldy. “Bir ýagşylyk, bir ýamanlyk unudylmaýar” diýýärler weli, ýagşylar ýamanlygy unutsalaram, ýagşylygy unutmaýarlar. Gürgenji gaban Şyhabetdin al Gurlynyň goşunyny derbi-dagyn etmekde ezberlik bilen gatnaşan bu ýaş hökümdara Horezmşanyň minnetdarlygy çäksizdi.

Termiziň walysy Imadeddin Omaryň ogly Bahramşa ilki Horezmşanyň goşunyna garşylyk görkezmekçi bolup, bir hyjuwlandy-da, ýene kakasynyň düşen ýagdaýy göz öňüne gelip, peseldi. Şäheri horezmliler bilen samarkantlylar gabanyndan ol aman diläp, galadan çykdy. Ony Muhammet şanyň huzuryna alyp geldiler. Uzyn boýly, ak ýüzli,

sakgal-murty ýaňy taban ýaş ýigide gözi düşenden Horezmşa onuň kakasyna meňzeşdigini görüp:

-Pederiň bilen keşpleriňiz çalymdaş eken, ykbalyňyzy hem çalymdaş edäýsek bizden gaty görmezmiň?-diýip ýylgyrdy. Häliden bári elini gursagyna goýup duran ýigit:

-Aly hezret, biziň ykbalymyz Siziň eliňizde, näme etseňiz ygtyýaryňyz bar. Şeýle-de “Gaty görmezmiň?” diýip ýaňsylap aýdan sözüňizi-de gaty görmäge hakym ýok-diýdi. Horezmşa bir hili boldy, özüni ejize gany bolan ýaly duýdy. Indi aýdan sözüniň täsirini ýumşatmak üçin:

-Sen ýigit, degişmäni ýaňsy öýdüp, nädogry düşüňipsiň-diýip, Horezmşa mylakatly ýylgyrdy.

Bahramşa patyşanyň birden başga äheňe geçip, sözüniň täsirini ýumarlamaga çalyşmagy ony ýaňsylanyna öküneni üçin däl-de, kişini ýaňsylamagyň özüniň mertebesine gelişmeýänligini duýany üçindigine düşünse-de, ejiziň zoruň önünde egilmekden başga alajynyň ýokdygy üçin uzur sorady.

-Aly hezret, nädogry düşünen bolsam bagyşlamagyňyzy haýyş edýän. Ýene bir haýyşym bar, Aly hezret, ejaza berseňiz aýdaýyn.

-Aýdaý, aýt.

-Aly hezret, Siz pederimi gördüňiz. Ol ýaşy bir çene baran adam. Men onuň Gürgenje iberilýändigini eşidip, gaty gaýgyrdym. Uzak ýolda juda gynanar. Şonuň üçin onuň ýerine meni iberäýiň. Ol Balhda Siziň ýönekeý bir raýatyňyz bolup ýaşaberer.

-Ol seniň aýdyşyň ýaly, ýönekeý bir raýat bolup ýaşamaz. Biz gidenimizden soň hökman töweregine adam toplap, gozgalaň turuzar, biziň goýup giden adamlarymyzy öldürüp, ýene özi hökümdarlygy ele almaga çalyşar. Biz tabynlygymyza alan ýerlerimizniň baştutanlaryny häsiýetine görä girew hökmünde Gürgençde saklaýarys. Pederiňniň häsiýetinem biz birinji gepleşenimizde bildik. Indi seniň haýyşyňa gelsek, hakykatdanam garry adam uzak ýolda gynanar, sen muny dogry aýtdyň. Emma onuň ýanynda çay-suwuna seredip, gerek ýerinde medet berýän bir kömekçi-höwri bolsa känbir kynçylyk çekmez. Şeýle höwrem öz ogly bolsa, hasam gowy bolar.

Äm-säm bolan Bahramşa: “Aly hezret...” diýip bir zatlar aýtmakçy bolanyndan Horezmşa onuň sözünü bölüp:

– Gep tamam!-diýdi-de eli bilen “Alyp gidiň” diýen yşaraty etdi. Iki serbaz iki çigininden tutup, ony alyp gitdiler. Horezmşanyň Bahramşa bilen söhbetini diňläp oturan Osman soltan:

-Aly hezret, Bahramşany oňaraýdyňyz. Onuň bilen gowy gepleşip oturanyňyza, ýaman ýigit däl ýaly, ony azat edip goýberse gerek diýip otyrdym-diýdi.

Horezmşa kellesini ýaýkap güldi:

-Siz onuň mönsiräp oturanyna garamaň, onuň bileni içinde, kakasy ýaly köňlündäki dilinde däl-de, duýgularyny gizläp, diline erk edip bilýän bolmaly. Aslynda bolsa şol atanyň ogly dälmi, azatlyga goýberip, şu ýerde galdyrsaň, biz gidenden soň hökman bir hokga çykarjagy ikuşsyzdyr.

Osman soltan Horezmşanyň adam tanamakda tejribesiniň ýetikdigine ynanyp:

-Aly hezret, onuň içki dünýäsini dyrnagyňyzda gören ýaly aýtdyňyz-diýdi.

Muhammetşa başyny atyp ýylgyrdy-da:

-Indiki mesele, hezreti Osman, Termiziň geljegi hakynda-diýdi. Pygamberimizden soň ýurdy dolandyran dört çaryýaryň iň adalatlysy Siziň atdaşyňyz hezreti Osman bolupdyr. Termizi hem Siziň adyňyzdan adalatly dolandyryan adam goýsaňyz, ilat sizdenrazy bolar.

-Aly hezret, Termezi maňa berýäňizmi?-diýip, Osman soltan geň galyp sorady.

-Şonuň üçinem çagyrdym-da Sizi Termize.

-Teşekkür, Aly hezret, teşekkür!-diýip, Osman soltan elini gursagyna goýup, minnetdarlygyny bildirdi.

Horezmşanyň bu sahatynyň soňy gowy bolmady. Termiziň ilaty şäheriň bidin gara hytaýlaryň dikmesine berlenligine närazylyk bildirip, Osmanyň goýup giden adamlarynyň üstüne hüjüm edip, gozgalaň turuzdylar. Munuň habary Osman soltana ýetirlende entek gaty daşa gitmedik goşunyň bir bölümünü yzyna gaýtaryp, gozgalaňy gan döküp ýatyrды. Emma güýç bilen edilen tabynlygyň näçe wagta çekçekdigini Alla bilýär. Çünki başga ýerlerde-de

bugün alnan galalar ertesi tabynlygyny ret edýärler. Şeýlelikde Horezmşa Hyrady üç gezek aldy. Entegem bellisi ýok, dördünji gezegem almaly bolýmasa.

Termizden soň Muhammet şa Talakany, Meýheni, Andhuný, Sijistany boýun egdirdi. Biraz soňrak Tabarstany hem alyp, oňa inisi Tajeddin Alyşany waly belledi. Bu ülkelerde hem onuň ady hütba goşulyp, adyndan pul zikkelenip başlandy.

Bir puhara adamyň başlan işi oňuna bolup, yzly-yzyna üstünlikler gazanyberse öňki puhardygyny unudyp, göwni howalanyp başlaýar. Ýörüşleri ýeňişlere beslenen patyşalaryň göwni bolsa has göterilip, arşa ýetse gerek. By saparky ýörüşinde bir näçe ülkeleri tabynlygyna geçirip, baştutanlaryny ýesir alyp gelşine Muhammet şanyň hem özüne bolan ynamy, buýsanjy has artdy. Ol indi özüniň Horezmşa Alawetdin Muhammet adyny äleme doldy hasaplaýardy.

Ol soňky eýelän ýeri Andhunda saklanyp, goşuna biraz dynç berýärkä nobatdaky alynmaly sebitleriň pikirini edýärdi. Bu barada maslahatlaşmak üçin wezir-wekillerini, serkerdelerini çagyryp, maslahat geçirdi.

-Jenaplar! Allanyň eradasy hem-de bizi goldamagy bilen Horezminiň serhetleri barha giňelip barýar-diýip Horezmşa söze başlady. –Ýöne entek Horezminiň tabynlygyna geçirmeli sebitler kän. Olar hem iru-giç biziň garamagymyza geçer enşalla. Ine şonda biziň ata-babalarymyzyň arzuw eden beýik Horezmin soltanaty emele geler. Biziň maksadymyz hem şu. Bu maksady amala aşyrmak üçin biz diňe gylyç ýalaňaçlap däl, parahatçylyk ýoly bilen hem ýurt almagyň hötdesinden gelmegimiz gerek. Öz döwründe Iskender Zulkarnaýynyň äleme dolan adynyň ýeten ýerinde oňa tabyn bolupdyrlar. Biziň adymyzdan hem tabynlyga geçmek barada edilen teklibi janyndan umydy bolan hökümdarlar ret edip bilmez, diýip pikir edýärin. Sizleriň pikiriňiz nähili?

-Dogry, Aly hezret! Hak gep aýtdyňyz-diýişip oturanlar patyşaga ýaranjaňlyk etdiler.

-Hany, onda muny kimden başlasak bolar?-diýip, Muhammet şa emeldarlaryna sala-saldy. Her kim bir ýeri teklib etdi. Soňunda Horezmşa köpçüligiň makul göreni – Guryň soltany

Mahmyda Horezmiň tabynlygyna geçmegi teklip edip, ilçä iberdi. Soltan Mahmyt iru-giç Horezmşanyň üstüne goşun çekjegine garaşýardy. Ol üstüne goşun gelmän, ilçä gelenine begendi. Ilçä bolup gelen Horezmşanyň ynamdar hajyby Allam al Kermanyny uly hormat bilen garşylady. Köpi gören Allam al Kermany kabul wagty ýaş soltanyň özüni alyp baryşyndan, gep-sözünden onuň birneme göçgünliräk, biraz ýeňilkilleräkdigini syzdy.

-Muhterem Allam al Kermany jenaplary, biz Size atamyz deňi salyhatly ýaşuly adam bolanyňyz üçin uly hormat goýmak bilen näme teklibiňiz bolsa diňlemäge taýýardyrys – diýip, Muhammet soltan dilewarlyk bilen ilçä söz gatdy.

Al Kermany çalarak ýylgyryp, çalarak baş egdi-de, kellesini galdyryp.

-Merhemetli Mahmyt soltan hezretleri, meniň özümiň Size hiç hili teklibim ýok. Men Size Horezmşa hezretleriniň teklibini alyp geldim-diýdi. –Siz maňa goýan uly hormatyňyzy ol hezrete goýup, teklibini kabul etseňiz älem gülüstan.

-Hä, hä. Horezmşa hezretlerine biziň hormatymyz çäksizdir. Şeýle bolansoň ol hezretiň tekliplerini ret etmäge hakymyz ýokdyr. Hany, aýdyp oturyň. Gowy teklip bolsa biziň depämiz göge ýeter.

-Dünýäde parahatçylykdan gowy zat ýokdyr. Horezmşa hezretleriniň teklibi hem parahatçylyk.

-Meni juda begendirdiňiz, jenap ilçä. Biziň islegimiz hem parahatçylyk, parahatçylykda ýaşaşmak.

-Ine şu parahatçylygyň berkarar bolmagyny isleseňiz ýurduňyzdaky ähli metjitlerde Horezmşa hezretleriniň adyny hütba goşduryp, ol hezretiň adyndan pul zikkeletmegiňiz gerek.. Ine şunda Siz ýurduňyzyň beýik Horezmin döwletiniň düzümine goşulmak bagtyna miýesser bolarsyňyz.

Mahmyt soltan iru-giç şeýle “bagta” miýesser boljagyny bilse-de, ýurt elinden gidip barýan ýaly bir bada aljyrady.

-Hä, hä. Düşündim jenap ilçä. Onsoň näme?

-Onsoň, Siz paýtagtyňyz Firuzkuhda Horezmşa hezretleriniň naýyby bolup ýurdy dolandyrmak bilen merkezi gazna pajy wagtynda iberip oturarsyňyz.

-Paç hem tölemelimi?!

-Elbetde. Tutuş ýurdy şol sanda Sizi hem goraýan Horezmşanyň goşunyny saklamak üçin beýleki tabynlykdaky ýurtlar bilen bir hatarda Sizem öz goşandyňyzy goşmaly bolarsyňyz. Köpem däl, Size bellenileni ýylda ýigrimi müň dinar.

-Hä, hä. Muňa-da düşündim, jenap ilç-i-diýip, Mahmyt soltan mundan beýläk Horezmşaga ýaranyp ýaşamalydygyna hem düşündi-de, indi onuň özüne hoşallygyny gazanmagyň aladasyny edip ilçä ýüzlendi:

-Jenap Allam al Kermany, siz bile gelen adamlaryňyz bilen birki gün biziň myhmandarçylygymyzy görüň. Onýança bizem Horezmşa hezretlerine sowgat-salamlarymyzy taýýar ederis.

Mahmyt soltan soňky sözi bilen Guryň Horezminiň tabynlygyna geçenligini öňki “düşündimlerinden” soň ýene bir gezek tassyklady. Mahmyt soltan ilçini bir serpaý ýapyp, ýöne ugradyp goýbermedi. Ol Firuzkuhyň köşgüniň öňünde ugradyş dabarasyny gurady. Bu ýere ýyganan jemagatyň öňünde Horezm bilen byradarlaşylandygy, mundan beýläk parahatçylykda, dost-doganlyk gatnaşyklaryny edip, ýaşaljakdygy hakynda nutk sözledi. Soňra onuň yşaraty bilen meýdança bir ak pil idip getirildi. Piliň ýüpi ilç-i Allam al Kermanynyň eline berilýärkä egnine-de gymmat bahaly don ýapyldy.

-Muhterem Allam al Kermany jenaplary, bu ak pil bilen onuň üstündäki gymmatdan-gymmat sowgatlarymyzy hem-de dogaýy salamymyzy Horezmşa hezretlerine gowşurmagyňyzy towakga edýäris-diýdi. Şeýdip, ilç-i Allam al Kermany dabara bilen ugradyldy.

Firuzkuhdan ilçiniň getiren hoş habary bilen sowgatlar Horezmşanyň wagtyny hoşlady. Şeýlelikde gurlylar hem syndyryldy, ýurdy Horezme tabyn boldy. Horasan doly boýun egdirildi. Bu üstünlikler Muhammet şanyň ýüregine aýratyn buýsanç bolup doldy. Ol sowgat berlen pili synlaýarka onuň üstüne tagtyrowan gurdurmagy we Gürgenje şol tagtyrowanda oturyp, dabara bilen girip barmagy ýüregine düwüp goýdy.

Muhammet şanyň ýüreginde bu kiçijik höwesden başga maksatlary kändi. Olaryň iň ulusy, iň arzylysy Mawerannahyrdy. Jeýhunynyň bärisindäki sebitler eýelenenden soň Jeýhunynyň aňyrsyndaky baý we gözəl manzarly ýurdy ele salmaga bolan höwes ýörüşe

ündeýärdi. Muhammet şa Mawerennahra ýörüşden öň Horasanda asudalygy berkitmekligiň aladasyny edip, ýene-de ol ýurda bir gezek aýlanyp çykdy. Nyşapur, Jam, Zanzan, Merw, Sarahs we beýleki şäherleriň walylaryna bir bölümden goşun berip, olaryň içerki we daşarky duşmandan goragyny güýçlendirdi. Şundan soň ol Mawerannahra ýörüşe taýýarlanmak üçin Horzme tarap ýola düşdi. Edil şu pillede Hyradyň walysy Izzetdin ibn Hurmiliň dönüklük edip, ol ýerde goýup gaýdylan goşunyň serbazlarynyň köpüsini tussag edeni, galanyny dargadyp goýbereni hakynda habar geldi. Habary-da dagadylan goşunyň serbazlary getirdi. Horezmşa Ibn Hurmil diýen adama ynanyp ýalňyşanyny duýdy. Ol öz ýanyndan “Bu ýalňyşymyzy basym düzederis” diýip, Jamyň walysy emir Jyldaga Ibn Hurmili tutup, özüni ýa-da kellesini Gürgenje ibermek hakynda buýruk goýberdi-de, Horezme tarap ýoluny dowam etdirdi.

Emir Jyldak buýrugy ýerine ýetirmek üçin iki müň atly bilen Hyrada geldi. Şäheriň derwezeleri bekli, gala diwarlary beýik, ondan guş uçup geçäýmese, adam üçin içeri girmäge hiç hili mümkinçilik ýokdy, iki müň esger bilenem galany alyp bolanokdy. Emir Jyldaga şähere girmek hökman däldi. Oňa şäher däl-de, Ibn Hurmil gerekdi. Şonuň üçin ol ýaýyň okuna baglap, derwezäniň aňyrsyna şeýle mazmunda hat oklady: “Jenap Izzetdin Huseýin ibn Hurmil, Horezmşa hezretleri siziň näme üçin horezminli serbazlary tussag edeniňiziň sebäbini bilip gaýtmagy maňa tabşyrdy. Şonuň üçin şäherden çykyp gelseňiz we maňa düşündirip, yzyma ugratsaňyz Aly hezrete sadyklygyňyzy subut etdigiňiz bolardy. Emir Jyldak».

Oklanan haty Ibn Hürmila eltip berenlerinde onuň ýanynda weziri Sagdeddin Rindi bardy. Eden etmişi üçin Horezmaşanyň jezasyndan gorkup ýören Ibn Hurmil jezadan sypmagyň ýoluny tapan ýaly begenip, wezirine diýdi:

-Jenap Sagdeddin, biziň Mahmyt soltana ynanyp, Horezminiň tabynlygyndan çykmak baradaky işimiz ugruna bolmady. Indi öňküligimize galyp, parahat ýaşasak şükür etmeli bolýar. Şonuň üçin men emir Jyldaga, horezminli serbazlar ilata talaň salyp, adamlara azar ýamanyny berenleri sebäpli adalatyň hatyrasyna olaryň bir näçesini tussag etdim, galanlary gaçyp gitdi, diýip

düşündireýin.

Ibn Hurmiliň sözünü ýüzüni açman diňläň wezir kellesini ýaýkap:

-Muhterem waly jenaplary, Siz şu düşündirişiňiz bilen beladan syparyň diýip ynanýaňyzmy? Siz başga-da ýüz dürli düşündiriş berseňizem emir Jyldak Sizi ýeriňizde goýup gitmez, eltip, Horezmşaga tabşyrar. Şonuň üçin, meniň maslahatymy alsaňyz, şäherden çykmaň. Jyldak şäheri zabt edip alyp bilmejegini düşüňip gider, köp saklanmaz.

-Ol gitse, Horezmşanyň özi geler.

-Özi gelse-de alyp bilmez, şäheriň gala diwarlary juda berk.

-Ýok, jenap Sagdeddin, Horezmşanyň emirini düşündiriş bermän gaýtarsak, onuň gazabyny gozgarys. Gowusy men çykaýyn-diýip, Ibn Hurmil weziriň soňam aýdan maslahatyny diňlemän, ýanyna iki adam alyp, şäherden çykdy. Emir Jyldak ony özüniň çadyrynda kabul etdi. Ibn Hurmil salam-helikden soň emir Jyldaga ýüzlenip, wezirine aýdan sözlerini gaýtalap, düşündiren boldy. Jyldak syr bildirmän, oňa ynanan bolup:

-Onuň ýaly bolsa, ol serbazlaryň jezasyny Horezmşanyň özi berer. Şonuň üçin olary häzir tussaglykdan boşadyp, at-ýaragyny gaýtaryp bermeli.

-Bolýar, emir jenaplary, men häzir baryp, olary boşadaryn, at-ýaragyny berip, şäherden çykaryp goýbererin.

-Ýok, jenap Izzeddin, Siziň barmagyňyz gerek däl. Ýanyňyzda gelenler baryp, Siziň adyňyzdan weziriňize aýdarlar. Tussaglar gelýänçe Siz şu ýerde oturmaly bolarsyňyz.

Ibn Hurmiliň ýüzi üýtgäp gitdi:

-Siz näme maňa ynanmaýarsyňyzmy, jenap emir?-diýip, Ibn Hurmil Jyldaga naýynjar garady.

-Horezmşa hezretleri Size ynanyp, waly belledi, ýylyna 250 müň dynar berýän ykta ýerler berdi. Patyşamyzyň özi şeýle sylap, ynam bildiren adamyna meniň ynanmazlyga hakym ýok. Ýöne tussaglary şu ýerde ikimiz bile garşy alsak gowy. Şonuň üçin adamlaryňyza tabşyrygyňyzy aýdyp, yzyna ugradyň.

Ibn Hurmil emiriň kakdyryp aýdan sözlerinden rejäniň düzüw däldigini aňsa-da, nalaç onuň aýdanyny etmeli boldy. Walynyň buýrugyny diňläň wezir Sagdeddin tussaglary boşadyp, at-ýaragy

bilen şäherden çykaryp goýberdi-de, indi Ibn Hurmiliň gaýdyp gelmejegini bilip, galanyň derwezesini gaýym bekletdi. Tussaglykdan boşan serbazlar emir Jyldaga minnetdarlyk bildirip onuň goşunynyň hataryna goşuldylar.

-Emir jenaplary, indi men gaýdybersem bolýarmy?-diýip, gaýtmakdan umydyny bütinleý üzmedik Ibn Hurmil emir Jyldaga ýüzlendi. Emir Jyldak çalarak ýylgyryp:

-Siz, näme “Gaýdybersem bolýamy” diýip, ýeke özüňiz gaýtmakçyмы? Myhmana mürehet ýokmy? Mürehet etseňiz şähere bile gireli-diýdi.

Ibn Hurmil Jyldagyň şäheri gaýtadan alyp, tabynlygy dikeltmek üçin şäher häkimiýetini täzeläp, oňa öz adamlaryny goýmakçydygyny düşündi-de, nalaç «mürehet”etmeli boldy. Emir Jyldak bir bölüm leşger bilen Ibn Hurmili öňe düşürip, şäheriň derwezesiniň öňüne bardy. Ibn Hurmil gala diwarynyň depesinde duran serbazlara derwezäni açmagy buýurdy. Emma derweze açylmady. Ibn Hurmil buýrugyny gaýtalap gygyranynda depeden: «Weziri agzam Sagdeddin Rindi jenaplary şäheri indi horezmlilere-de, dönük Ibn Hurmile-de bermeris, ol gurlylara degişlidir diýýär” diýen jogap geldi. Berkden-berk galaly şäheri öz güýji bilen alyp bilmejegine gözi ýeten emir Jyldak bu ýagdaý barada Horezmşaga çapar bilen nama iberdi. Ibn Hurmili bolsa Sulamyd galasyna iberdi. Birnäçe günden soň onuň kellesi Gürgenje goýberildi.

Emir Jyldagyň çapary Horezmşanyň yzyndan Hazarasp galasynyň golaýynda ýetip, namany gowşurdy. Haty okap, dergazap bolan Muhammet şa Nyşapuryň Walysy Kezlik han bilen Jawzanyň walysy Eminateddin Abubekre Hyrada goşun çekip, ony zabt etmek hakynda çapar bilen buýruk goýberdi.

Emirler on müň atly bilen baryp Hyrady gabadylar. Daşyny agyr goşunyň gabanyna garamazdan wezir Sagdeddin Rindi Horezmşanyň emirleriniň şäheri tabşyrmak hakyndaky teklibini ret etdi. Wezir ýaýyň oky bilen oklan jogap hatynda: “Men şäheri Horezmşanyň özi gelse bermegim mümkin. Ýöne size bermen. Näçe müň leşgeriňiz bolsa-da, şäheri güýç bilen alyp bilmersiňiz. Dört hatar aýlanan gala diwarlaryndan, onuňam daşyndan aýlanan suwly çuňňur garymdan uçup geçmeseňiz, ýerden ýöräp geçip

bilmersiňiz...” diýen ýazgy bardy. Hakykatdan hem şeýledi. Şonuň üçin emirler bu ýerdäki ýagdaýy düşündirip, Horezmşaga hat iberdiler. Indi ondan jogap ýa-da özi gelýänçä garaşmaly boldular. Taryhy proza